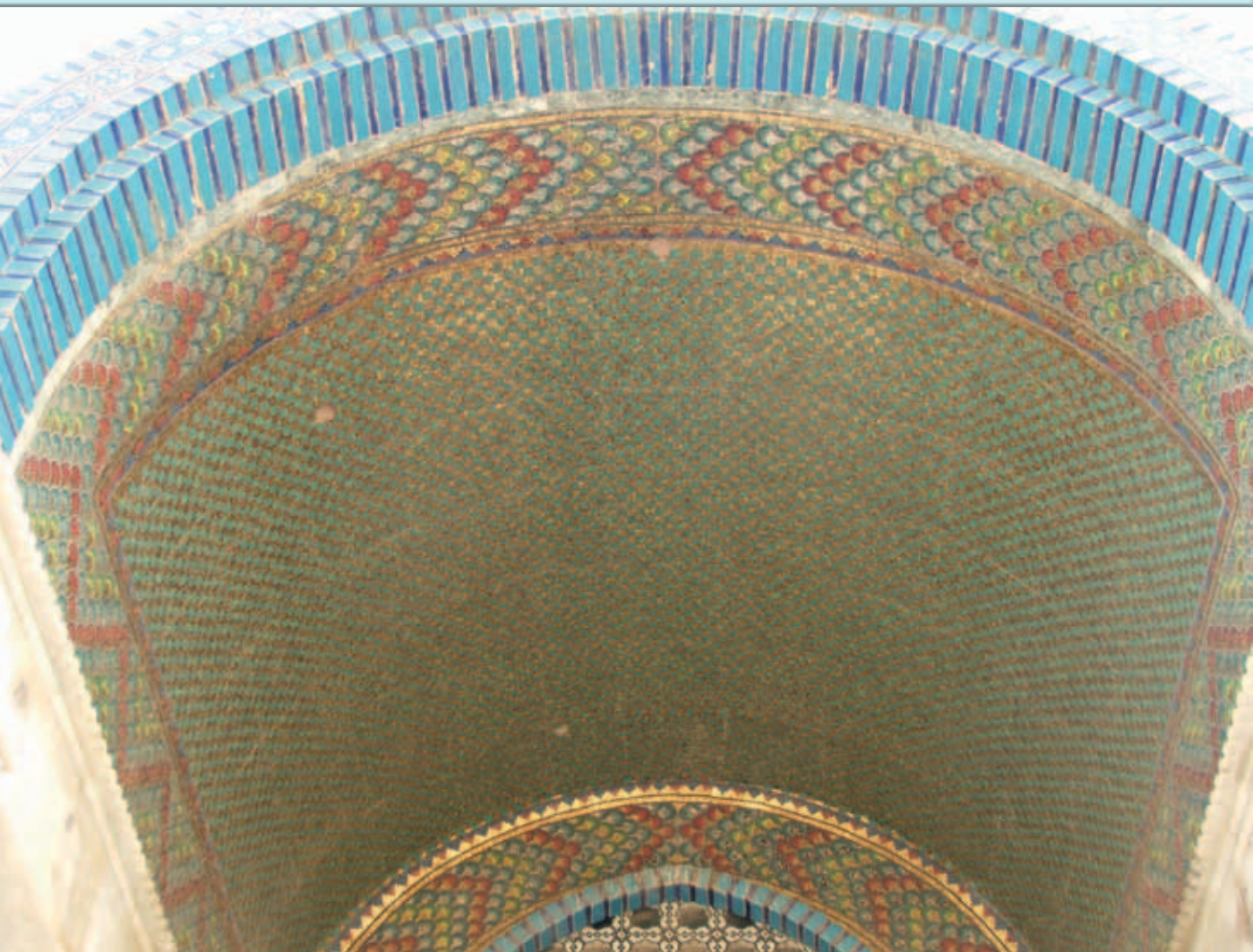

תעודה

תיאור ירושלים בחיבור פרסי-מוסלמי מן המאה השתים-עשרה

יהושע פרנקל

תיאור ירושלים, חיבור פרסי-מוסלמי מן המאה השתים-עשרה

מג'מל א-תואריח' ואלקצין' (מאסף דברי הימים והסיפורים) הוא חיבור היסטורי פרסי שכתב מחבר אנונימי ברמה האיראנית בשנת 1126 לסה"נ (520 להג'רה).¹ חיבור זה נשתמר במספר כתבי-יד, והקודם שבהם הועתק בשנת 1351 לסה"נ (751 להג'רה).² מבנה החיבור, אופן ארגון המידע בו ותוכנו מלמדים כי מחברו היה מוסלמי גאה בעברה של פרס ארצו ובתרבותה וכן בית בספרותה. רשימת המקורות שפירט המחבר מעידה על בקיאותו גם בכתבים היסטוריים ערביים מתקופת הביניים האסלאמית (830-1260 לסה"נ).³

החיבור מחולק לעשרים וחמישה שערים (אבְּנָאב, וביחיד: באב). פרק כב עוסק בקברי נביאים ושליטים, ומדובר בו גם על מותם וקבורתם של אישים מקראיים, ובהם לוט, משה, אהרן ויהושע בן נון. על פי המסופר בחיבור, קבריהם של שמואל ודוד מצויים בירושלים, וקבר יחזקאל מצוי בכופה, והמחבר טען כי ביקר בו. סיפור דניאל וקברו מסופר באריכות. פרק כג עניינו תיאור העולם ומידותיו, הימים, הנהרות וההרים, הצמחים והיסודות וכן ערי הקודש – מכה, מדינה וירושלים – מקומות מופלאים וערים מסתוריות.

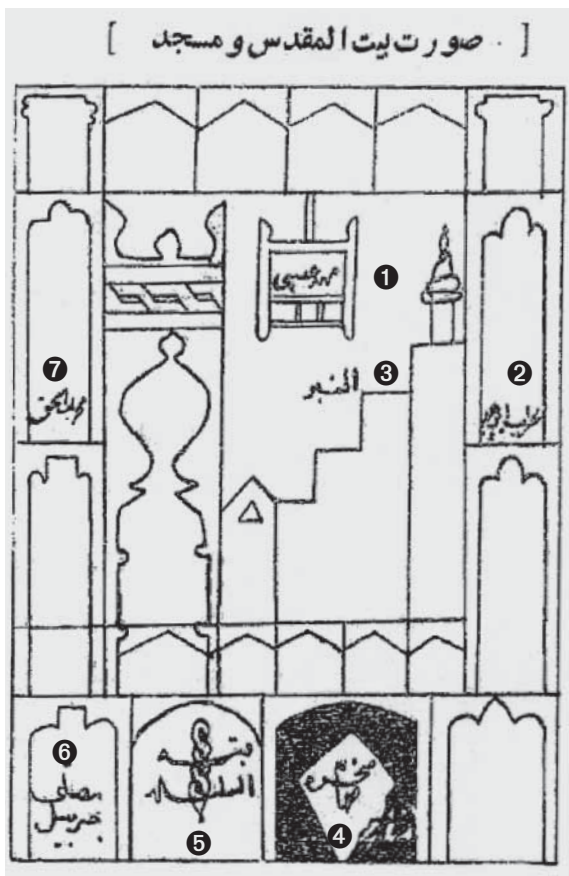

לתיאור כל אחת מערי הקודש האסלאמיות שבחצי האי ערב נלווה תרשים מופשט של מראה העיר. גם לתיאור ירושלים (בית אלמקדס) והמסגד הראשי בה (אלמסג'ד אלאקצא) אמור היה להתלוות תרשים מעין זה של העיר ומסגדה הראשי, אלא שמקום התרשים נותר ריק בכתב-היד.⁴ התרשים

למעלה: תצלום כתב-היד ומקום התרשים הריק בשער המאמר: עיטורי הפסיפס מן התקופה המוסלמית הקדומה באחד משערי כיפת הסלע (2012) (צילום: אמנון רמון)

תודת המחבר נתונה לפרופ' מאיר בר-אשר ולקוראים מטעם המערכת.

- 1 כמה חוקרים דנו בתוכנו של החיבור ובשאלת זהות המחבר. ראו למשל: J.S. Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh 1999, pp. 188–209
- 2 קיימות שלוש מהדורות של הטקסט, שתיים מודפסות והשלישית פקסימיליה של כ"י ברלין. ראו: כתאב מג'מל א-תואריח' ואלקצין, מהדורת מחמד רמלאני, טהרן 1318; מהדורת מחמד תקי בהאר, טהרן 2003; מהדורת מחמוד אמיר סאלאר, טהרן 2001. לתיאור כתבי-היד ראו: W. Hanaway, 'Mujmal al-Tawarikh wa-'l-Qisas', *JAOS*, 124 (2004), p. 626
- 3 לדעתי בולטת השפעתו של חמוזה אלאצפהאני, אך המחבר הוזכיר את ההיסטוריון החשוב א-טברי ואת מחבר 'ספר המלכים' (שאה-נאמה) פֶּרְדוּסִי.
- 4 במהדורת רמלאני (לעיל, הערה 1), עמ' 487, מצוי תרשים שכותרתו 'צורת בית אלמקדס ומסג'ד', אך העורך לא הסביר מה מקורו.

'צורת ירושלים והמסגד' (הר הבית)
התרשים שצורף למהדורת רמזאני, טהרן 1318

מ ק ר א

1. עריסתו של ישוע
2. מחראב אברהם
3. בימת הדרשן
4. כיפת הסלע (צ'חרה)
5. כיפת השלשלת
6. מקום תפילתו של גבראל
7. מחראב יצחק

לא נועד לשקף במדויק את השטח העירוני, כפי שמבקשים מציידי מפות לתאר כיום, אלא להציג תמונה מדומיינת של המקום הקדוש ומעלותיו.⁵

בפרק כד תוארו ערי האסלאם, כלומר המרכזים העירוניים אשר בתחומי הטריטוריה (דאר) שבשלטון הח'ליפות והשושלות אשר התפצלו ממנה, מחוזותיה ונתיבותיה (אלמסאלכ ואלממאלכ). תיאור צמד ערי הקודש שבחג'אז (מכה ומדינה) וירושלים בנפרד משאר היישובים שבתחומי שלטון האסלאם, מעיד שבעת כתיבת החיבור כבר השתקעה בקרב מוסלמים ההשקפה בדבר מעמדה המיוחד של ירושלים.⁶

לא עלה בידי לזהות בשלב זה את המקורות אשר שימשו את המחבר האלמוני של 'מג'מל א-תואריח' ואלקצ'ף לתיאור ירושלים. אפשר כי שאב ממקורות לא-אסלאמיים. אולם שומה עלינו להניח כי הוא נטל, ערך, בירר, תמצת או תרגם מתוך מקור קדום בלי לעדכן את הנאמר בו, שכן אף כי החיבור נכתב בשנים שבהן הייתה ירושלים בירתה של ממלכת הצלבנים, אין לדבר כל הד בחיבור. גם תיאור הר הבית (אלחרם א-שריף) מצומצם יחסית. מנגד הוקדשו בחיבור מילים רבות לאתרי קודש אחרים בירושלים. מושך את תשומת הלב במיוחד המקום הרב יחסית שתופס תיאור כנסיית התחייה (הלא היא כנסיית הקבר) וטקס שבת האש. בפסקה זו תיאר המחבר שיתוף בין-דתי בפולחן המקומי. מאחר שתיאור הכנסייה ואגפיה משמר את המציאות שלפני ימי הח'ליף אלאחאכם (996-1020 לסה"נ), שפגע פגיעה קשה בכנסייה, אפשר כי הקטע שנוגע

לירושלים נשען על מידע קודם לשנת 1000 לסה"נ. לעומת זאת הפרק על הסלג'ויקים נכתב לאחר שטג'רל בג היה לסלטאן בגדאד (בשנת 1055 לסה"נ [447 להג'רה]).

5 השוו למפת מחוזות האומה, הריה, נחליה, הימים והערים, ובכללן מכה ומדינה, אשר צוירה על יריעת משי בעבור האמאם הפאטמי אלמעז: אלמקריזי, אלח'טט, מהדורת אלמדובלי, ב, קהיר 1998, עמ' 181.
6 ראו את חלוקתו של אבו אלחסן עלי אלמאורדי (364-450 להג'רה [972-1058 לסה"נ]), אלאחכאם א-סלטאניה, מהדורת אחמד בגדאדי, כוית 1989, עמ' 201 ('הטריטוריה האסלאמית נחלקת לשלוש: התחום המקודש, הג'אז ומה שמעבר לשני אזורים אלה'), 212, 215, 223.

הקורא העברי יכול להתרשם מתיאורים אחדים של ארץ-ישראל אשר כתבו מחברים מוסלמים לפני בואם של הפרנקים (בקיץ 1099 לסה"נ) וכן בשעה שירושלים הייתה בידיהם,⁷ אך לעניות דעתי הוא לא הכיר עד כה את התיאור המובא כאן בתרגום מוער.

על אודות ירושלים [בית אלמקדס]⁸ ומסגד אלאקצא

ירושלים היא עיר קדומה אשר את בנייתה השלים שלמה [סלימאן, המלך] עליו השלום. נפלאותיה רבות. המים [שצורכים] בה הם מי גשמים, שכן היא אחת הערים ההרריות.⁹ טל הערב יורד על גג המסגד, העשוי מעופרת. [המים] זורמים בצינור החוצה לתוך מאגרי מים [מצאנע]. [יושבי העיר] תלויים בהם לצורכי השתייה שלהם.

עץ הזית הוא זן העצים הנפוץ ביותר במקום זה. אין בו עצי תמר פרט לדקל אחד. יותר מאלף שנים מאז שעצים אלה ניטעו. זהו הדקל שהאל יתעלה אמר על אודותיו: 'נענעי את גזע הדקל כלפיך והוא יוריד עלייך תמרים טריים ורעננים'.¹⁰

7 על ספרו של אלאַדריסי (493-560 להג'רה 1100-1165 לסה"נ) ראו: 'י דרורי, 'משכיל מוסלמי מתאר את ארץ-ישראל הפראנקית', ב"ז קדר (עורך), הצלבנים בממלכתם: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל 1099-1201, ירושלים תשמ"ז, עמ' 120-131; על חיבורו של אלהררי (611 להג'רה 1215 לסה"נ) ראו: 'י פרנקל, 'נוסעים מוסלמים בארץ-ישראל בימי הביניים: הערות על אודות ספרות המסעות', קתדרה, 128 (תמוז תשס"ח), עמ' 145-170.

8 השם בית אלמקדס (או לחלופין אלפית אלמקדס), המורה בדרך כלל על ירושלים בכללותה, הוא בבואה מדויקת של השם העברי בית המקדש. על שם זה ועל שמותיה האחרים של ירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה ראו: ש"ד גויטיין, 'על שמותיה הערביים של ירושלים', הג'ל, הישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תשמ"ם, עמ' 32-35 (המאמר פורסם לראשונה בשנת תש"י); 'י ארדר וא' חלמיש, ירושלים לדורותיה, ה: ירושלים בתקופה המוסלמית הראשונה 638-1099, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 53; ע' לבנה-כפרי, 'ירושלים – טבור הארץ' במסורת האסלאם, קתדרה, 69 (תשרי תשנ"ד), עמ' 89 והערה 93; ע' אלעד, 'הר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה', 'י רייטר (עורך), ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית, ירושלים 2001, עמ' 90, הערה 1.

9 השוו לתיאורו של נאצריי ה'סרו (1004-1088 לסה"נ) ב'ספר נאמה': 'ירושלים [בית אלמקדס] היא עיר יושבת על ראש הר. אין בה מים זולת מי גשמים. בכפרים אשר במחוזו יש מעיינות מים, אך אין בעיר מעיין שכן היא בנויה על גבי סלעים' (Nasir-i Khusraw's Book of Travels: Safarnamah, ed. W.M. Thackston, Costa Mesa, CA 2001, p. 28, l. 1); וכן לתיאורו של שמס א-דין מחמד אלמקדסי (כתב בשנים 375-378 להג'רה 985-988 לסה"נ): 'המים בה בשפע. אומרים כי אין בירושלים דבר קבוע יותר מאשר המים והקריאות לתפילה. מעטים הם הבתים שאין בהם מאגר (או גב) מים אחד לפחות או יותר. יש בה שלוש ברכות ענקיות: ברכת בני אסראל [וברכת בני ישראל], ברכת סלימאן [וברכת שלמה] וברכת עיאר. בתי המרחצאות של יושביה ניוונים מהם. מים יורדים במרובים מן הסמטאות לבורות המים. באלחרם א-שריף (הר הבית) עשרים מאגרי מים עצומי ממדים. שכונה אשר אין בה בור עם רהט היא חיוון נדיר. מימיו של הבור מנוקזים מהסמטאות. בגיא אחד במרחק מה מהעיר נבנו שתי ברכות שנאגרים בהן זרמי המים בחורף. משתיהן נחצבו תעלות אל העיר; בעונת האביב הן ממלאות את מאגרי המים של מסגד אלאקצא ובורות נוספים' (אחסן א-תקאסים פי מערפת אלאקאלים, לידן 1906, עמ' 167-168).

10 בסיפור הריונה המופלא של מרים אם ישוע בקראן. ראו: טורה יט (פרשת מרים), כה (תרגום א' רובין).

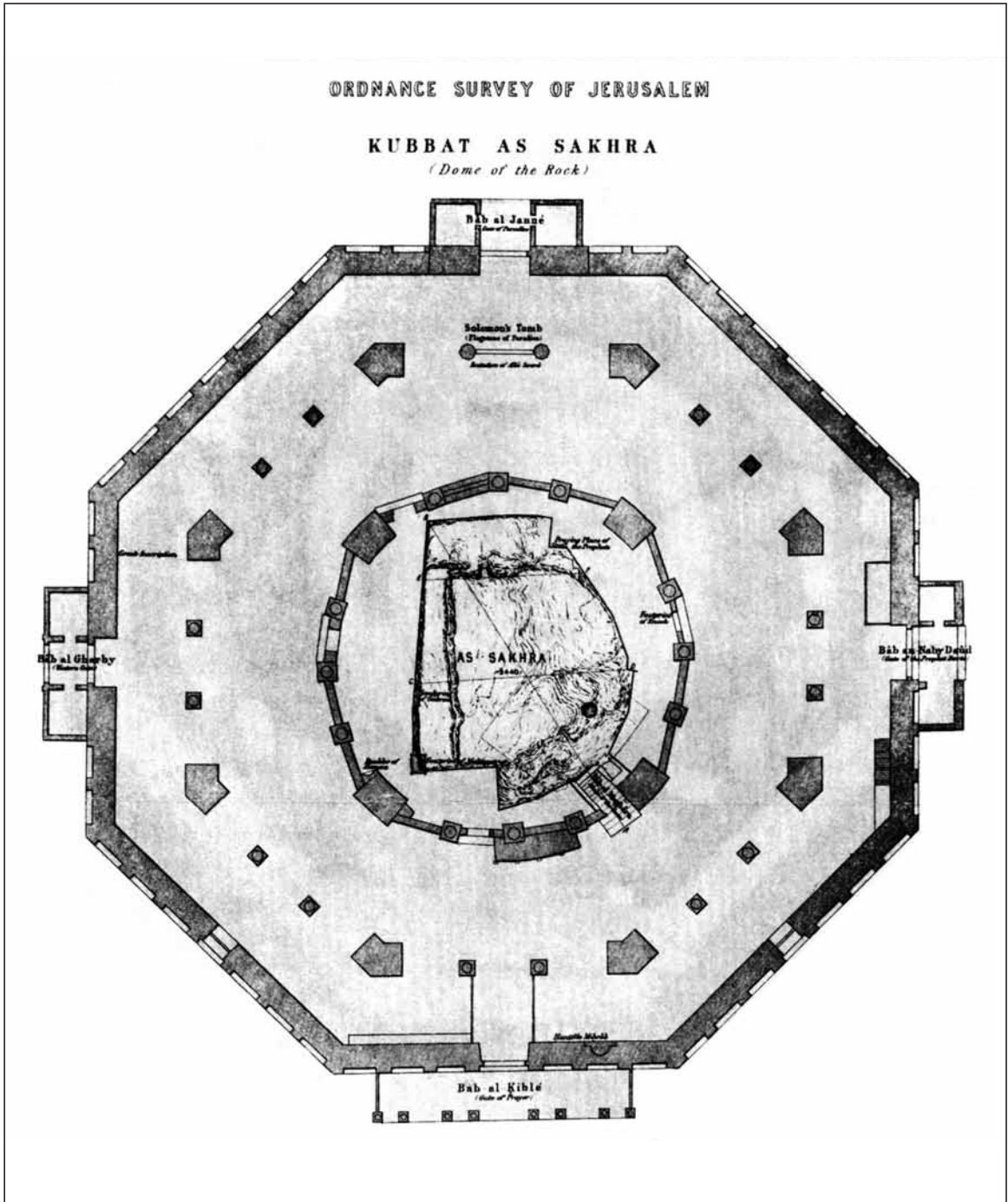
יש שם בית תפילה¹¹ עצום ממדים אשר בו עבד דוד עליו השלום את האל.¹² מצוי שם בית תפילה נוסף, אשר קרוי כנסיית התחייה [קיאמה].¹³ ובו קבר אשר הנוצרים [תרסאיאן] קוראים לו קבר המשיח. [למעשה] זהו קברו של אדם אשר הופיע בפרהסיה בדמות [צורת] המשיח ו[שם] צלבו אותו.¹⁴ זהו גוש אבן מסותת ומגולף היטב.

ביום הפסחא, שהוא יום ראשון הגדול,¹⁵ נוצרים ומוסלמים¹⁶ יוצאים מהקבר אל חצר הכנסייה, ו[בחצר] במות העשויות מעץ הוֹבְנָה, והבנויות כך שרואים [מהן] את הקבר. מעלות השחר הכול מפילים תחינה ואומרים תשבחות ותהילות שם [כלומר על אותן במות].

מושל העיר [אמיר] והאמאם של המסגד [אלאקצא?] נוכחים [בתקט]. נציגו הנאמן של הח'ליפה [מעתמדיי פאדשאה] ישוב בתוך הכנסייה.¹⁷ ואזי, מתוך חסד על האנשים שקוראים אל הבורא יתעלה, מופיע מצד הקבר אור, כמו אש לבנה. האמיר אוחז בנר, ניגש, מכניס את הנר בתוך האש, יוצא החוצה ונותן [את הנר] לאמאם המסגד כדי שידליק את הפמוטים [קנדילהא]. הנר אינו נדלק עד שהוא עובר בין שלוש ידיים. אחר כך הנר מתחיל לבעור. אזי מודיעים לח'ליפה [פאדשאה]. אם באותה עת השעה היא שעת הצהריים יודעים

פסיפס עצי התמר בכנסיית הקתיסמה (ליד מנזר מר־אליאס) שהוסבה כנראה למסגד. לפי המסורת המוסלמית הזין עץ התמר בפרותיו את מרים, אם ישוע, בזרחה לבית־לחם
(באדיבות רשות העתיקות)

- 11 אף כי מדובר כאן ברוד המלך השתמש המחבר באופן אנכרוניסטי במונח כְּנִיסָה, שבימינו מובנו היה בית כנסת, כנסייה או מקדש.
- 12 על מחראב דאוד ראו את תיאורו של א־יסויטי משנת 1470 לסה"נ: G. Le Strange, 'Description of the Noble Sanctuary at Jerusalem in 1470 A.D., by Kamāl (or Shams) ad Dīn as Suyūṭī', *JRAS*, 19 (1887), pp. 262–263
- 13 בכתב־היד 'קלמה', וזה שיבוש. בכתב הערבי קל לבלבל בין האות ל' לאות א' (قِيَامَة/قلمة). השם השגור בפי מוסלמים היה קמאמה (גל אשפה). זהו שיבוש מכוון, מתוך לעג וזלזול, של השם הערבי קיאמה (תקומה או תחייה), שהוא תרגום מדויק של שמה היווני של הכנסייה, אנאסתאזיס. וראו את דברי נאצריי ח'סרו: 'לנוצרים יש בירושלים כנסייה אשר קרויה כנסיית [ביעה] אלקמאמה. יש לה בעבורם חשיבות עצומה. מדי שנה בא אליה המון רב מביונטיון לקיים את מצוות העלייה לרגל [זיארה] (ספר נאמה, מהדורת תקסטון [לעיל, הערה 9], עמ' 47, שו' 15).
- 14 מילולית: תלו (אויח'תנד). דיון מפורט בכריסטולוגיה (דמות ישוע) בקראן ובהגות המוסלמית דורש הרחבה מעבר למטרתו הנקודתית של המאמר. הכוונה להשקפה המוסלמית ששורשיה בקראן בסורות לג, מב, נו. וראו: M. Ayoub, 'Towards an Islamic Christology: The Death of Jesus, Reality or Delusion', *The Muslim World*, 70 (1980), pp. 90–121
- 15 כלומר שבת האור, המציינת בכנסיות המזרחיות את תחייתו של ישוע. על מועד זה ראו: מ' שרון, "שבת הגדול" על כתובת קבר מרמלה מן המאה העשירית, שלם, א (תשל"ד), עמ' 1–14.
- 16 על עולה רגל מוסלמי אשר לאחר החג' בא ללוד להשתתף בחגיגות הנוצריות של חג סנט ג'ורג' ראו: Yaqt al-Hamawi, *Mu'jam al-buldan*, IV, ed. F. Wüstenfeld, Leipzig 1869, p. 354 al-Rumi (1179–1229), וכן: אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 86.
- 17 על נוכחות שלטונית בכנסיות ירושלים בתקופה האמיית אפשר ללמוד מתיאור הכתרתו של מְעֻוּיָה (בשנת 660 בכרוניקה מארנוית. ראו: A. Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool 1993, p. 31;

כיפת הסלע והסלע – חתך רוחב לפי סקר ירושלים של צ'רלס וילסון, 1865

שהשנה תהיה שנה ממוצעת, אם זה קורה בשעות הבוקר של היום יודעים שהיא תהיה שנת שפע, ואם זה קורה בשלהי היום תהיה שנת בצורת ומצוקה.

בסמוך לכנסייה זו מצויה כנסייה נוספת, הקרויה בשם כנסיית קונסטנטינה.¹⁸ באמצע המסגד¹⁹ נמצא סלע אשר על אודותיו אמר האל יתעלה: 'האזן ליום שבו יקרא הקורא ממקום קרוב' וגומר עד סוף הפסוק.²⁰ בפרשנות הקראן [תפסיר] מוסבר הפסוק כמכוון לסלע [צח'רה] של ירושלים.²¹ סלע זה מוקף סביב בכותל ובו ארבעה [שערים]. אל מרומי הגג עולים בסולם. ויש שם אצטבה שהיא המקום [שבו הייתה] שלשלת [סלסלה] בני ישראל.²² הרצפה שמקיפה את הסלע מרוצפת ב[אבני] שיש. ועל אחת מהן כתב פלוני מברואי האל יתעלה: 'מחמד ועמר'. בקיר הדרומי הפונה לעבר מוקד התפילה [קבלה]²³ מצויה אבן אחת שגם עליה נכתב בידי פלוני מברואי אלה: 'אין אלוה מלבד אלה מחמד שליח אלה. עזרתו²⁴ לחמזה'.²⁵

בצאתך מן המסגד למרחק של פרסה אחת לערך תגיע לבית-לחם. ועוד שתי פרסאות משם דרומה מצוי הר. ולמרגלות ההר קבריהם של אברהם ויצחק עליהם השלום.²⁶

A. Marsham, *Rituals of Islamic Monarchy: Accession and Succession in the First Muslim Empire*, Edinburgh 2009, pp. 86–89

18 אני משער שהכוונה לבזיליקה שבנה קונסטנטינוס בסמוך למבנה הנצחה מעל לגולגולתא, ואם כן אפשר שהמקום תואר כאן לפני שנחרב בפקודת הח'ליפה הפאטמי אלאחכם באמר אלה (שלט 996–1021 לסה"נ), אשר טען כי נסתיימה התקופה שבה נהנו בני דתות הספר מחסותה של המדינה האסלאמית.

19 הכוונה לאלחרם א-שריף (הר הבית). המונח מסגד אלאקצא מציין את המסגד בדרום הרחבה וגם את כל מתחם הר הבית.

20 ואלו פסוקי הקראן שאליהם כיוון המחבר: 'האזן ליום שבו יקרא הקורא ממקום קרוב. יום שבו הם אכן ישמעו את הצווחה זהו יום היציאה [ח'רוג'] [מן הקברים]. אין זאת כי אנו נחייה ונמית ואלינו מוביל הגורל. יום שבו תתבקע במהירות הארץ [ארד] זוהי ההתקבצות אשר [עשייתה] עלינו קלה היא' (סורה נ [ק'], מא-מד [תרגום שלי]).

21 לפי מספר מסורות שרווחו בקרב המוסלמים הקורא הוא המלאך אסראפיל, והוא יעמוד על הסלע שקידש עבד אלמלכ כאשר בנה בירושלים את כיפת הסלע; זהו זיהוי מוקדם למדי, כפי שאפשר להסיק מפירוש הקראן של מקאתל בן סלימאן (80–150 להג'רה 700–767 לסה"נ). חרוטת סלע מהר הנגב שפרסם שרון מאששת את ההנחה שזו הייתה פרשנות מקובלת ונפוצה, וזו לשון החרוטה: *يَوْمَ يَدْعُوا الْمُنَادُ مِنَ الْبَيْتِ* (יום שבו יקרא הקורא מאיליא), כלומר מירושלים. איליא, קיצור שמה של ירושלים בתקופה הרומית (איליה קפיטולינה), הוא שמה של העיר במסורות אסלאמיות קדומות. ראו: מ' שרון, 'כתובות ערביות משרדה-בוקר: מפה 167', ר' כהן, מפת שדה-בוקר – מערב – 167, 12–03 (סקר ארכיאולוגי של ישראל), ירושלים תשמ"ה, עמ' 90–106; ע' לבנה-כפרי, 'ירושלים במסורות המוסלמיות של יום הדין ואחרית הימים', קתורה, 86 (טבת תשנ"ח), עמ' 31–32; גויטיין (לעיל, הערה 8); M. Wolff (ed.), *Muhammedanische Eschatologie: ach der Leipziger und der Dresdner Handschrift*, Leipzig 1872, pp. 48–51; R. Tottoli, 'Muslim Eschatological Literature and Western Studies', *Der Islam*, 83 (2006), pp. 452–477; A. Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Leiden 1995, p. 81

22 השוו לתיאורו של נאצריי ח'סרו: 'מעבר לבנין זה מצויה כיפה [קבה] אשר קוראים לה בשם קבת א-סלסלה [כיפת השלשלת] (ספר נאמה, מהדורת תקסטון [לעיל, הערה 9], עמ' 41, שו' 6); וכן: J.E. Lindsay, 'Ibn 'Asakir as a Preserver of "Qisas al-Anbiya": The Case of David b. Jesse', *SI*, 82 (1995), p. 70

23 כלומר לעבר מכה. השורש קב"ל מצוי במקרא (דניאל ו, יא) במשמעות של תפילה בפנייה לעבר ירושלים.
24 נצרה (בכתב-היד 'נצירה', ואפשר שזה שיבוש שנגזר מן הצורה נציר = מגן). עורך הטקסט המודפס העדיף לקרוא: בצרה.

25 אפשר כי חמזה הוא שמו של מבקר מוסלמי אשר ביקש את חסדי האל.
26 ניסוח זה דומה לדבריו של אלאצט'חרי (346 להג'רה [957 לסה"נ]): 'בהמשך לבית-לחם, בכיוון דרום, עיר קטנה בגודל כפר, מוכרת בשם מסג'ד אבראהים. במסגד שנאספים בו לתפילת יום השישי מצויים קברי אברהם, יצחק ויעקב בטור אחד וקברי נשותיהם בטור אחר. מול כל קבר מקבריהם [של האבות מצוי] קברה של אשת [אותו] אב קדמון. העיר נמצאת

בצד ימין של מסגד יום השישי [מסג' די ג'אמע] מצוי מישור סלעי [צ'ח'רה].²⁷ זהו ואדי ג'הנם [גיהנום, עמק יהושפט],²⁸ ומולו אדמת א'סאהרה,²⁹ אשר עליה אומר האל יתעלה: 'ואז יקיצו על פני האדמה'.³⁰ זהו מקום תחיית המתים [קיאמת גאה].

בצד דרום, כאשר יוצאים מחוץ למסגד אך עדיין נמצאים בתוך העיר ירושלים, מצויה מערת אברהם עליו השלום. אמו [החביאה אותו] שם כאשר הם נמלטו מפני נמרוד. בתוכה הוא בגר.

יש שם [בירושלים] דברים מופלאים רבים אשר עשו הדמונים [דיואן]³¹ בעבור שלמה עליו השלום: גומחות תפילה, פסילים [תמאת'יל] ודברים מופלאים נוספים, אשר הקראן המפואר מזכירם ומדבר על אודותם.³² בתקופתו של נבוכדנצר [בח'ת נצר] נהרס לחלוטין הכס של שלמה אשר [גם] אותו בנו הדמונים. לאחר מכן [כלומר לאחר תקופתו של נבוכדנצר] היה הר הבית נתון לזעזועים ולהרס, אך נבנה שוב. שרידים של אותם בניינים עדיין נראים באתרם.

את הציורים של צורת המסגד, גומחות תפילה של הנביאים [פיג'אמבראן] וכיפות מצאתי בספר ההוא³³

באופן הזה:

[כאן אמור היה להופיע ציור של ירושלים]

אלוהים הוא היודע מכול.

בעמק בין הרים רבים מכוסים בעצים. העצים בהרים אלה ובהרים אחרים בפלסטין ועמקיה הם עצי זית, תאנה, שקמה וענבים. פרות אחרים מצויים פחות' (כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ, מהדורת M.J. de Goeje, ליידן 1927, עמ' 56). על חברון לפני מסעי הצלב ראו: 'י פרנקל, 'חברון – עיר קודש אסלאמית (634-1099 לסה"נ)', קתדרה, 141 (תשרי תשע"ב), עמ' 27-52.

27 השוו לתיאורו של נאצ'רי' ח'סרו: 'במזרח נמצא מסגד. החומה המזרחית של העיר היא החומה של המסגד. כאשר תחצה את המסגד, [תגיע] למישור סלעי גדול אשר קרוי בשם א'סאהרה. אומרים כי זהו המדבר שתרחש בו תחיית המתים. שם עתידים להתקבץ בני האדם. מסיבה זו מגיעים לשם אנשים רבים מכל קצווי תבל. הם יוצרים שם מקומות שהייה על מנת שהמוות יפגע בהם שם. כך שכאשר תתקיים הבטחתו הוודאית של האל ישתבח ויתעלה, הם יהיו נוכחים במקום המובטח' (ספר נאמה, מהדורת תקסטון [לעיל], הערה 9, עמ' 28, שו' 8-13).

28 לבנה-כפרי [לעיל], הערה 21, עמ' 28-31, 38-41.

29 אלמשרף אבן אלמרג'א (נולד 430 להג'רה [1130 לסה"נ]), פדאיל בית אלמקדס ואלח'ליל, מהדורת ע' לבנה-כפרי, שפרעם 1995, מס' 289, 346-347, עמ' 234-235, 254; G. Le Strange, *Palestine under the Muslims: A Description*; 218-220, London 1890, pp. 218-220, of *Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*, London 1890, pp. 218-220, עמ' 144; לבנה-כפרי (שם), עמ' 32-33.

30 סורה עט (א'נאזעאת), יד. פסוק זה סוגר פסקה ארוכה המתארת את יום הדין: 'ביום שתרעיד הרעדה ועוד אחת אחריה. יום בו יפרכסו לכבות ומבטיהם יושפלו, ויגידו הייתכן כי היינו כבראשונה, לאחר שהתפוררו עצמותינו? יגידו, זאת היא שיבה אומללה. לא תישמע אז כי אם תרועה יחידה' (פס' ו-יג [תרגום שלי]).

31 דיו (div) בפרסית משמש לרוב כתחליף או תרגום לג'ין בערבית. ראו: 'div', *Encyclopaedia Iranica*, VII, Fasc. 4, pp. 428-431. E.C. Conybeare, 'The testament of Solomon', ראו: 'ג' ששון, 'בעקבות המסורת על שלמה המגיקן בספרות חז"ל', *JSIJ*, 6 (2007), עמ' 37-53.

32 קרוב לוודאי שהכתוב כאן מרמז לסורה כזו (הנמלים) בקראן.

33 המחבר לא נקב בשם המקור. במהדורת רמז'אני [לעיל], הערה 1) מצוי שרטוט סכמטי של אחרם א'שריף (הר הבית).